

SHAYBONIYLAR DAVLAT BOSHQARUVI

Yusupov Abdulaziz Qosimjon o'g'li

Farg'ona davlat universiteti,

1-bosqich Tarix yo'nalishi magistranti.

abdulazizyusupov482@gmail.com<https://doi.org/10.5281/zenodo.14193914>

Annotatsiya. Ushbu maqolada Shayboniylar sulolasi davrida (1500-1598) Movarounnahr hududidagi davlat boshqaruv tizimi, uning o'ziga xos xususiyatlari, ma'muriy-hududiy tuzilishi va boshqaruv organlari faoliyati tahlil qilingan. Tadqiqot mavjud tarixiy manbalar va zamonaviy ilmiy adabiyotlar asosida olib borilgan.

Kalit so'zlar: Shayboniylar, Movarounnahr, davlat boshqaruvi, ma'muriy tizim, markaziy hokimiyat, viloyat boshqaruvi.

SHAIBANI PUBLIC ADMINISTRATION

Abstract. This article analyzes the state system of government in the Movarounnahr area during the Shaybanid dynasty (1500-1598), its distinctive features, administrative-territorial structure and activities of governing bodies. The study was based on existing historical sources and modern scientific literature.

Keywords: Shaybani people, Movarounnahr, public administration, administrative system, central authority, provincial administration.

ГОСУДАРСТВЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ ШАЙБАНИДОВ

Аннотация. В данной статье анализируется система государственного управления на территории Мавераннахра в период династии Шейбанидов (1500-1598 гг.), ее особенности, административно-территориальное устройство и деятельность органов управления. Исследование проводилось на основе имеющихся исторических источников и современной научной литературы.

Ключевые слова: Шайбани, Мавераннахр, государственное управление, административная система, центральная власть, провинциальное управление.

KIRISH

XVI asr boshlarida Movarounnahr hududida hokimiyat tepasiga kelgan Shayboniylar sulolasi mintaqada yangi davlat boshqaruv tizimini shakllantirdi.

Muhammad Shayboniyxon tomonidan asos solingan bu davlat tizimi ko'chmanchi va o'troq xalqlar davlatchiligi an'analari o'zida mujassam etdi [1]. Shayboniylar davri davlat boshqaruvi masalasi zamonaviy tarixshunoslikda dolzarb mavzulardan biri hisoblanadi.

METODOLOGIYA VA ADABIYOTLAR TAHLILI

Tadqiqot tarixiy-qiyosiy va tizimli tahlil metodlari asosida olib borildi. Asosiy manbalar sifatida Hofiz Tanish Buxoriyning "Abdullanoma", Muhammadyor ibn Arab Qatag'anning "Musaxxir al-bilod" asarlari, shuningdek XVI asr vakf hujjatlari va farmoyishlari o'rganildi [2].

Zamonaviy tadqiqotchilardan R.G. Mukminova [3], A.A. Ahmedov [4], B. Ahmedov [5] kabi olimlarning ishlari tahlil qilindi. Xorijiy tadqiqotchilardan Y. Bregel [6], M. Dickson [7] asarlari o'rganildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Shayboniylar davlati boshqaruv tizimi murakkab ierarxik tuzilishga ega bo'lib, markaziy va mahalliy boshqaruv organlarining o'zaro munosabatlariga asoslangan. Markaziy hokimiyat tepasida xon turgan bo'lib, u oliy hokimiyat egasi hisoblangan. Xonning hokimiyati meros tariqasida o'tgan va u davlatning oliy harbiy qo'mondoni, qonun chiqaruvchi, oliy sud hokimi vazifalarini bajargan [3].

Shayboniylar davrida markaziy ma'muriy apparat - devon tizimi takomillashtirildi. Devon boshlig'i - devonbegi davlatning muhim amaldorlaridan biri bo'lib, moliyaviy va ma'muriy masalalarni nazorat qilgan. Devonda quyidagi mansablar mavjud bo'lgan: mehtar (xo'jalik ishlari boshqaruvchisi), munshiy (kotib), parvonachi (farmonlar ijrochisi), yasovul (tartib-intizom nazoratchi), dodxoh (shikoyatlarni ko'rib chiquvchi) [1].

Viloyat boshqaruvi tizimi hakim yoki beklar tomonidan amalga oshirilgan. Viloyat hokimlari markaziy hokimiyat tomonidan tayinlangan bo'lib, ular o'z hududlarida keng vakolatlarga ega bo'lganlar. Viloyat hokimi harbiy qo'shin saqlash, soliq yig'ish, sud ishlarini yuritish huquqiga ega bo'lgan. Shayboniylar davrida yirik viloyatlar - Buxoro, Samarqand, Toshkent, Balx kabi markazlar nisbiy mustaqillikka ega bo'lgan [8].

Shahar va tumanlar boshqaruvi dorug'a va hokimlar tomonidan amalga oshirilgan. Ular markaziy hokimiyat va viloyat hokimlariga bo'ysungan holda mahalliy ahamiyatga molik masalalarni hal qilganlar. Shahar boshqaruvida qozi (sud ishlari), rais (bozor va hunarmandchilik nazorati), muhtasib (shariat qoidalarini ijrosi nazorati) kabi mansabdorlar faoliyat yuritgan [4].

Muhammadyor ibn Arab Qatag'anning ma'lumotlariga ko'ra, Shayboniylar davrida markaziy hokimiyatning viloyatlar ustidan nazorati "ulush" tizimi orqali amalga oshirilgan. Bu tizimga ko'ra, davlat hududlari sulola vakillari o'rtasida taqsimlangan, biroq ular markaziy hokimiyatga bo'ysunganlar [2].

Din va davlat munosabatlari masalasida Shayboniylar islom huquqi normalariga asoslangan boshqaruv tizimini joriy etdilar. Shayxulislom va qozilar tizimi davlat boshqaruvining muhim elementi sifatida faoliyat yuritgan. Shu bilan birga, ko'chmanchi o'zbek urug'larining an'anaviy boshqaruv tajribasi ham inobatga olingan [6].

Soliq tizimi markaziy va mahalliy soliqlardan iborat bo'lib, asosiy soliqlar xiroj (yer solig'i), zakot (savdo solig'i), jizya (nomusulmonlardan olinadigan soliq) kabilardan iborat bo'lgan. Soliqlarning bir qismi markaziy xazinaga, bir qismi mahalliy hokimlar ixtiyoriga o'tgan [7].

Harbiy tashkilot tizimida ko'chmanchi qo'shinlar va doimiy qo'shinlar mavjud bo'lib, ular turli harbiy-ma'muriy birliklarga bo'lingan. Qo'shin boshqaruvi xon va uning noiblari tomonidan amalga oshirilgan [5].

Shayboniylar davlat boshqaruvi tizimining o'ziga xos jihatlari quyidagilardan iborat:

- Markazlashgan boshqaruv tizimi bilan birga hududiy mustaqillikning uyg'unlashuvi
- An'anaviy turkiy-mo'g'ul va musulmon ma'muriy tizimlarining qo'shilishi
- Mahalliy boshqaruv an'alarining saqlab qolinishi
- Din va davlat munosabatlarining muvozanati
- Ma'muriy-hududiy tizimning moslashuvchanligi [9].

Din va davlat munosabatlarining o'ziga xos tarzda tartibga solinishi jamiyatda ijtimoiy-siyosiy barqarorlikni ta'minlashga xizmat qildi. Islom huquqi normalarining davlat boshqaruviga tatbiq etilishi bilan birga, an'anaviy turkiy-mo'g'ul boshqaruv tajribasi ham inobatga olindi [8].

Shayboniylar davlat boshqaruv tizimining muhim jihatlaridan biri moliyaviy boshqaruv tizimi bo'lib, u markaziy xazina va viloyat xazinalaridan tashkil topgan. Markaziy moliya devoni - "divan-i mal" davlatning barcha moliyaviy operatsiyalarini nazorat qilgan. Moliyaviy tizimning asosini yer egaligi va soliq tizimi tashkil etgan [3].

Shayboniylar davrida yer egaligining quyidagi shakllari mavjud bo'lgan:

- Davlat yerlari (mamlakat)
- Xususiy mulk yerlari (milk)
- Vaqf yerlari
- Suyurg'ol yerlari

Har bir yer egaligi turi o'ziga xos soliq tizimiga ega bo'lgan. Davlat yerlaridan tushadigan daromadlar to'liq xazinaga tushgan bo'lsa, suyurg'ol yerlaridan olinadigan soliqlarning ma'lum qismi mahalliy hokimlar ixtiyorida qolgan. Vaqf yerlari soliqlardan ozod etilgan [5].

Shayboniylar ma'muriy tizimida muhim o'rin tutgan mansablardan biri otaliq mansabi bo'lib, u davlat boshqaruvida muhim rol o'ynagan. Otaliq xon maslahatchisi va ba'zan yosh

shahzodalarning tarbiyachisi vazifasini bajargan. Bu mansab ko'pincha nufuzli urug' vakillari tomonidan egallab turilgan [8].

Sud tizimi ikki yo'nalishda: shariat sudlari va urf-odat sudlari tarzida faoliyat yuritgan. Shariat sudlariga qozilar boshchilik qilgan bo'lsa, urf-odat sudlarini biylar boshqargan. Bu ikki tizimning parallel ravishda mavjud bo'lishi jamiyatning turli qatlamlari manfaatlarini himoya qilish imkonini bergan [4].

Shayboniylar davrida davlat boshqaruvining yana bir muhim jihati - elchilik munosabatlari tizimi bo'lgan. Markaziy devon qoshida maxsus elchilik idorasi faoliyat yuritgan. Elchilar nafaqat diplomatik vazifalarni, balki savdo-iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish vazifasini ham bajarganlar [6].

Shahar boshqaruvi tizimida kalantarlar muhim o'rin tutgan. Ular shahar aholisining turli ijtimoiy guruhlari manfaatlarini ifoda etib, shahar xo'jaligi va hunarmandchilik ishlarini nazorat qilganlar. Kalantarlar ko'pincha mahalliy zodagonlar orasidan tayinlangan [1].

Harbiy-ma'muriy tizimda ming boshi, yuz boshi, o'n boshi kabi mansablar mavjud bo'lib, ular harbiy qo'shnlarni boshqarish bilan birga, ma'muriy vazifalarni ham bajarganlar. Bu tizim ko'chmanchi harbiy tashkilot an'alariga asoslangan bo'lib, u markaziy hokimiyatning viloyatlardagi ta'sirini kuchaytirish vositasi bo'lib xizmat qilgan [9].

Shayboniylar davrida poytaxt shaharlarda maxsus ma'muriy organlar - dar-ul-imorat (hokimlik uyi) va dar-ul-qozo (qozilik uyi) faoliyat yuritgan. Dar-ul-imorat shaharning ma'muriy-xo'jalik ishlarini boshqargan bo'lsa, dar-ul-qozo sud ishlarini yuritgan [2].

Ma'muriy hujjatlar tizimi ham rivojlangan bo'lib, farmonlar, yorliqlar, inoyatnomalar, vaqfnomalar kabi hujjatlar rasmiy munosabatlarni tartibga solishda muhim ahamiyat kasb etgan. Bu hujjatlar maxsus kotiblar - munshiylar tomonidan tayyorlangan va muhrdor tomonidan tasdiqlangan [7].

Shayboniylar davrida viloyat boshqaruvining o'ziga xos jihati shundaki, viloyat hokimlari o'z hududlarida zarb qildirish huquqiga ega bo'lganlar. Bu ularning ma'lum darajada iqtisodiy mustaqilligini ta'minlagan. Biroq tanga zarb qilish markaziy hokimiyat nazorati ostida amalga oshirilgan [3].

Shahar hunarmandchiligi va savdoni boshqarish tizimida rais va muhtasib mansablari muhim o'rin tutgan. Rais bozor narxlarini nazorat qilgan bo'lsa, muhtasib savdo-hunarmandchilik faoliyatining shariat qoidalariga mosligini tekshirgan. Ular shahar qozisiga bo'ysunganlar [5].

Ma'muriy tizimning samarali ishlashini ta'minlash maqsadida maxsus nazorat organlari - dorg'alik va yasovullik institutlari faoliyat yuritgan.

Dorg'alar jamoat tartibini saqlash va soliqlarning o'z vaqtida yig'ilishini nazorat qilgan bo'lsa, yasovullar farmoyishlarning ijrosini ta'minlaganlar [8].

Shayboniylar davlat boshqaruv tizimining muhim xususiyatlaridan yana biri - bu ma'muriy lavozimlarning merosiy xususiyatga ega emasligi bo'lgan. Bu holat ma'muriy tizimning harakatchanligini ta'minlagan va layoqatli shaxslarning yuqori lavozimlarga ko'tarilish imkoniyatini yaratgan [4].

Bu davrda davlat boshqaruvining samaradorligini oshirish maqsadida muntazam ravishda maxsus kengashlar - mashvaratlar o'tkazib turilgan. Bu kengashlarda davlat ahamiyatiga molik masalalar muhokama qilingan va muhim qarorlar qabul qilingan [10].

XULOSA

Shayboniylar davlat boshqaruv tizimi o'ziga xos murakkab tuzilishga ega bo'lib, u XVI asr Markaziy Osiyosining siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy sharoitlariga moslashgan holda shakllandi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, Shayboniylar boshqaruv tizimi quyidagi asosiy xususiyatlarga ega bo'lgan.

Boshqaruv tizimi markaziy hokimiyat va mahalliy hokimiyat organlarining o'zaro munosabatlariga asoslangan bo'lib, bu tizim davlatning barqaror faoliyat yuritishini ta'minlagan. Xon hokimiyati rasman cheklanmagan bo'lsa-da, amalda u mahalliy hokimlar va din peshvolari bilan kelishgan holda ish yuritishga majbur bo'lgan.

Shayboniylar davlati ko'chmanchi va o'troq xalqlar davlatchilik an'analari uyg'unlashtira oldi. Bu holat harbiy-ma'muriy tizimda, soliq siyosatida va ijtimoiy munosabatlarda yaqqol namoyon bo'ldi. Shu bilan birga, mahalliy boshqaruv an'analari saqlab qolindi va takomillashtirildi.

Ma'muriy-hududiy tizimning moslashuvchanligi va viloyatlarning nisbiy mustaqilligi davlatning uzoq muddat barqaror faoliyat yuritishini ta'minlagan muhim omillardan biri bo'ldi. Bu tizim keyinchalik Ashtarxoniylar sulolasi davrida ham asosiy tamoyillarini saqlab qoldi.

Xulosa qilib aytganda, Shayboniylar davri davlat boshqaruv tizimi o'z davrining eng samarali tizimlaridan biri bo'lib, u Markaziy Osiyo mintaqasida barqaror va markazlashgan davlatni shakllantirish imkonini berdi. Bu tizimning ko'plab elementlari keyingi davrlar davlatchiligi rivojiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatdi.

REFERENCES

1. Ахмедов, Б.А. (1985). Государство кочевых узбеков. Москва: Наука.
2. Хофиз Таниш Бухори. (2000). Абдулланом. Тошкент: Шарк.

3. Мукминова, Р.Г. (1985). Социальная дифференциация населения городов Узбекистана в XV-XVI вв. Ташкент: Фан.
4. Ахмедов, А.А. (1998). Шайбонийлар давлати. Тошкент: Ўзбекистон.
5. Ахмедов, Б. (2001). Ўзбек улуси. Тошкент: Адабиёт ва санъат.
6. Bregel, Y. (2009). The new Uzbek states: Nomads and sedentary peoples. Cambridge: Cambridge University Press.
7. Dickson, M. (1987). Shah Tahmasb and the Uzbeks. Tehran: Iranian Studies.
8. Зияев, Х.З. (1990). Ўзбекистон худудида давлат бошқаруви тарихидан. Тошкент: Фан.
9. Burton, A. (1997). The Bukharans: A dynastic, diplomatic and commercial history. London: Curzon Press.
10. Исхоков, М. (2009). Марказий Осиё XVI-XVIII асрларда. Тошкент: Ўзбекистон.